

Research Article

कंपनीकालीन खानदेशातील शिक्षण

सुरेश कदम

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, नूतन मराठा महाविद्यालय जळगांव.

प्रस्तावना :-

१७ नोव्हेंबर १८१८ ला शनिवारवाड्यावर ध्वजारोहन करून ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने महाराष्ट्रात आपल्या राजकीय कारकिर्दीला सुरुवात केली. इंग्रजांसारख्या प्रगत व आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीमुळे महाराष्ट्राचा चेहरामोहरा बदलू लागला म्हणून १८१८ हे वर्ष महाराष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरले. कंपनीच्या राजवटीमुळे मराठी माणसाचा संपर्क पाश्चिमात्य शिक्षण, कला व शास्त्र यांच्याशी आला. नव्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विचारांची ओळख मराठी माणसाला झाली.

पेशवाईचा अस्त व ब्रिटिश सत्तेचा उदय या संधीकाळातील हा अभ्यास होय. हिंदू मुस्लिम समन्वयातून उन्नत झालेले पेशवाईतील खानदेशातील समाजजीवन व पाश्चात्य कल्पनांचे नेतृत्व करणाऱ्या ब्रिटिशांनी निर्माण करू घातलेले आधुनिक जीवन यांच्या स्थित्यंतराचा हा काळ होय. राजकीय दृष्ट्या झालेले सत्तांतर ही क्रान्ती असली तरी राज्यव्यवस्थेची घडी बसवितांना सामाजिक स्थिती व समाजजीवनाचा अभ्यास करून कंपनी सरकारला अत्यंत सावधपणे पावले टाकावी लागलीत.

मानवाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवनाबरोबरच शिक्षण हे देखील महत्वाचे अंग आहे याच जाणीवेतून त्या संधीकाळातील शिक्षण व्यवस्थेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

१) ईस्ट इंडिया कंपनीने शिक्षणासाठी केलेले प्रयत्न :

इ.स. १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धात बंगालचा नबाब सिराज उद्दौलावर विजय प्राप्त केल्याने कंपनीची प्रतिष्ठा वाढली. इ.स. १७६५ मध्ये बंगाल, बिहार आणि ओरिसा प्रांतातील मुलकी अधिकार कंपनीस प्राप्त झाल्याने कंपनी एक राजकीय सत्ता म्हणून अस्तित्वात आली. परिणामी कंपनीला शिक्षण विषयक धोरणात बदल करणे क्रमप्राप्त ठरले. कंपनीने भारतीयांच्या शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित केल्याचे निर्देशनास येते.

२) कंपनीचे शिक्षण विषयक धोरण : (१७६५-१८१३)

कंपनीने बंगाल प्रांतात हिंदू व मुस्लिम मुलांना उच्चशिक्षण देण्यासाठी काही शिक्षण केंद्रे सुरु केली. इ.स. १७८० मध्ये कलकत्ता येथे मदरसाची स्थापना केली. इ.स. १७९१ मध्ये बनारस येथे संस्कृत कॉलेजची स्थापना राज्याचे रेसिडेंट जोनाथन डंकन यांनी केली.

● चार्ल्स ग्रॅण्डची पंच सूत्री योजना :

भारतीयावर राज्य करायचे आणि त्यांना शिक्षण द्यायचे नाही हे फार मोठे पाप आहे. भारतीय लोक शिक्षित झाले तर तेच इंग्रजी सत्तेचे आधारस्तंभ बनतील. आधुनिक शिक्षणामुळे ते रुढी परंपरांना फारसे मानणार नाही. ही चार्ल्स ग्रॅण्डची भूमिका होती. त्याने शिक्षण विषयक धोरणाची पंचसूत्री योजना कंपनी सरकारला सुचविली.

- १) भारतात विद्यालयाची स्थापना करावी.
- २) शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे.
- ३) विज्ञान व साहित्याचे मोफत शिक्षण द्यावे.
- ४) ख्रिश्चन धर्माचा व्यापक प्रसार करावा.

या योजनेच्या काही पॉलॅमेंट सदस्यावर परीणाम होऊन त्यांनी भारतीयांच्या शिक्षणासंबंधी हालचाली सुरु केल्या परंतु काहींचा विरोधही तेवढाच प्रखर झाला.

चार्ल्स ग्रॅण्ड, मेटकाफ वार्डन या सनदी अधिकाऱ्यांना असे वाटते असे की भारतीयांना अर्ध रानटी ठेवून त्यांच्यावर दिर्घकाळ राज्य करण्यापेक्षा त्यांना सज्जन करून त्यांच्यातून एक राष्ट्र निर्माण करणे हे आपल्या राष्ट्राच्या व मानवतेच्या दृष्टीने जास्त योग्य व भूषणावह आहे.

लॉर्ड वेलस्लीने कलकत्ता येथे इ.स. १८०० मध्ये फोर्ट विल्यम कॉलेज सुरु केले. कंपनीतील नोकरींना हिंदू मुस्लिम कायद्याचे ज्ञान आकलन होण्याच्या हेतूने महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आलेली होती.

● **इ.स. १८१३ चा सनदी कायदा :**

चार्ल्स ग्रॅण्ड व इतर अधिकाऱ्यांच्या प्रयत्नातून निर्माण झालेला चार्टर अॅक्ट हा इ.स. १८१३ सनदी कायदा म्हणून अस्तित्वात आला. या कायद्यातील कलम ४३ नुसार कंपनी सरकारकडे भारतीय जनतेची शिक्षणाची जबाबदारी सोपविली. या कायद्यान्वये कंपनी सरकारने भारतीयांच्या शिक्षणावर एक लक्ष रुपये (दहा हजार पौंड) खर्च करावेत अशी अटच ब्रिटीश पार्लमेंटने घातली. परंतु शिक्षण पौरात्य की पाश्चिमात्य पध्दतीचे असावे या विषयी बरेच मतभेद झाले. परिणामी एक लक्ष रुपयाची तरतूदीची रक्कम १७ जुलै १८२३ पर्यंत खर्च होऊ शकली नाही.

कंपनीतील तरुण अधिकारी व ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमाच्या बाबतीत इंग्रजी भाषेचा आग्रह धरलेला दिसून येतो.

सरकारने जनरल कौन्सिल ऑफ इन्स्ट्रक्शन या नावाने बंगाल प्रांतात इ.स. १८२३ साली लोक शिक्षण समितीची स्थापना केली. या समितीने शिक्षणाच्या कामास मदत करावी असे सूचित करण्यात आले.

● **इ.स. १८१३ ते इ.स. १८५४ या कालखंडातील शैक्षणिक प्रगती :**

इ.स. १८१३ ते इ.स. १८५४ या कालावधीत ईस्ट इंडीया कंपनीने भारतीयांची शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारलेली होती. या कालखंडात कंपनी सरकारने साम्राज्य विस्ताराकडे आणि राजकीय स्थैर्याकडे विशेष लक्ष केंद्रित केल्यामुळे शिक्षणाकडे कंपनीच्या संचालकांनी आणि पार्लमेंटने दुर्लक्ष केल्याचे निदर्शनस येते. तरी देखील इ.स. १८१३ चा चार्टर अॅक्टमधील शिफारशीच्या आधीन राहून मुंबई प्रांतात विविध ठिकाणी प्राथमिक व माध्यमिक शाळांची स्थापना झाल्याचे दिसून येते.

● **मुंबई प्रांतातील शैक्षणिक प्रगती :**

इ.स. १८१८ मध्ये मराठा राजवटीचा अंत झाल्यानंतर महाराष्ट्रात ब्रिटीश राजवटीस खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला. मुंबई इलाख्याचा ग.ज. म्हणून एल्फिस्टनची नियुक्ती करण्यात आली. तत्पूर्वी तो डेक्कन कमिशनर म्हणून कार्यरत होता. त्यानेच मुंबई, ठाणे, नगर आणि खानदेश इ. जिल्ह्यांच्या सिमा निश्चित केल्या. महाराष्ट्रातील प्रदीर्घ वास्तव्यामुळे त्याचा लोकजीवनावरील अभ्यास त्याला प्रशासनातील धोरणे आखतांना उपयुक्त ठरला. महाराष्ट्रातील अस्तित्वात असलेल्या शिक्षण पध्दतीचाही त्याने अत्यंत बारकाईने अभ्यास केला. एल्फिस्टनने पाश्चिमात्य शिक्षणाचे स्वागत केले असले तरी हे शिक्षण पूर्णतः परंपरावादी हिंदू जनतेवर लादू नये या विचारांच्या बाजूने तो होता. त्याला घाईगदीने योजना आखून आमुलाग्र बदल अपेक्षित नव्हते. टप्प्याटप्प्याने अस्तित्वात असलेल्या शिक्षण पध्दतीत बदल घडवून आणणे ही त्याची शिक्षण विषयक भूमिका होती.

मुंबई इलाख्यात अस्तित्वात असलेल्या देशी शाळांमधील शैक्षणिक प्रक्रियेत हस्तक्षेप न करता देशी शिक्षणाला उत्तेजन देणे. तसेच शिक्षण हे धर्म व्यवस्थेपासून विभक्त असले पाहिजे या मताची अंमलबजावणी त्याने शिक्षण विषयक धोरण आखतांना केली. मिशनऱ्यांची धर्माधिष्ठीत शिक्षण पध्दतीमुळे मराठी जनमानसावर आघात होण्याची शक्यता नाकारलेली नव्हती. एल्फिस्टन याच्या पुढाकाराने इ.स. १८१५ मध्ये बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी स्थापन झाली होती. सन १८१८ मध्ये या शिक्षण संस्थेने एतदेशियांना शिक्षण देण्याचे कार्य सुरु केले होते. आपल्या प्रगतीसाठी व शैक्षणिक उन्नतीसाठी देशी लोकांनीच पुढाकार घ्यावा अशी त्यांची इच्छा होती. एवढेच नव्हे तर मुसलमान आणि इतर जाती जमातींसाठी शिक्षणाची व्यवस्था केली हाती.

● **कंपनीकालीन खानदेशची शैक्षणिक प्रगती १८१८ ते १८५४ :**

आपण ज्या प्रदेशावर राज्य करणार आहोत त्या लोकांची मने जिंकून घेतल्याशिवाय यशस्वी राज्यकारभार शक्य नाही याची जाणीव एल्फिस्टनला होती. पेशवाई जावून आंगलाई आली, त्यात आपले नुकसान नाही उलट चांगलेच झाले असे बहुतांश सर्व स्तरातील लोकांना वाटावे असे धोरण त्यांनी स्विकारल्याचे दिसते.

ऑगस्ट १८२० मध्ये एल्फिस्टन यांच्या अध्यक्षतेखाली बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची सभा सेंट थॉमस चर्च येथे भरली. या सभेस जगन्नाथ शंकर शेट, जमशेटजी जिजीभाई, फ्रामजी कावसजी, मोहम्मद इब्राहिम माकवा आणि मुंबईचे व्यापारी उपस्थित होते. या सभेत इंग्रजी, मराठी, गुजराथी भाषेत पाठ्यपुस्तके तयार करणे, देशी शाळांना मदत करणे आणि नविन शाळा स्थापन करणे तसेच या शाळांमधून देशी भाषेतूनच शिक्षण देण्यात यावे असे ठराव संमत करण्यात आले.

अशा देशी शाळा खानदेशातील मोठ्या गावातून मठ किंवा आश्रमशाळांच्या ठिकाणीही सुरु होत्या. विद्यादानाचे कार्य ब्राह्मण शिक्षक करत होते. वरील ठरावामुळे अशा शाळांना प्रोत्साहन मिळाले होते.

इ.स. १८२७ पर्यंत खानदेशात नेटिवांच्या जुन्या शाळा कार्यरत होत्या. खानदेशातील एकूण सर्व परिस्थिती लक्षात घेता असे दिसून येते की, कंपनी सरकारने इ.स. १८२६ नंतर शासकीय देशी शाळा सुरु केल्या.

● **सरकारी देशी शाळा :**

एतदेशियांना शिक्षित करण्यासाठी मुंबईचे पहिले गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिस्टनने अत्यंत उल्लेखनीय कार्य केले. आपण सुरु केलेल्या शिक्षणाचे व्यापक असे परिणाम होतील, ही अज्ञानी गरीब प्रजा आपल्यावर उलटेल व येथील साम्राज्यावर पाणी सोडावे लागेल याची जाणीव त्याला होती. असे असतांना महाराष्ट्रात शिक्षणाचा मोठा कार्यक्रम राबवायचा संकल्प त्याने सोडला आणि त्या नुसार प्रयत्न करत असतांनाच इ.स. १८२६ मध्ये

खानदेशात पहिली सरकारी देशी शाळा त्याच्याच काळात धुळे येथे सुरु झाली. त्यानंतर दुसरी देशी शाळा बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे इ.स. १८४२ मध्ये एरंडोल येथे सुरु करण्यात आली होती. एल्फिस्टनच्या आठ वर्षांच्या गव्हर्नर पदाच्या काळात शिक्षण क्षेत्रात बऱ्यापैकी प्रगती झाल्याचे निदर्शनास येते.

इ.स. १८१८ ते १८५४ या कालावधीत खानदेशातील कार्यरत असलेल्या सरकारी देशी शाळांची सविस्तर माहितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने पुढील प्रमाणे केलेला आहे.

१) धुळे (१८२६) :

धुळे हे ठिकाण खानदेशाचे प्रशासकीय कार्यालय म्हणून ब्रिटीशांनी निवडले होते कारण तत्कालीन प्रशासकीय कारभार हाताळण्याच्या दृष्टीने धुळे हे मध्यवर्ती ठिकाण होते. साहजिकच शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ धुळे या शहरातून झाल्याचे दिसून येते. इ. स. १८२६ मध्ये येथे दोन शाळांची स्थापना झाल्याची नोंद सरकारी अहवालातून स्पष्ट होते. या शाळेतून मराठी व हिंदूस्थानी माध्यमांच्या विद्यार्थ्यांची सोय करण्यात आली होती. मराठी माध्यमाच्या शाळेत एकूण २०८ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला होता. त्यापैकी १९१ विद्यार्थी हिंदू तर १७ मुस्लिम विद्यार्थी होते. संस्कृत भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १८ होती. तर इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणारे एकूण ८ विद्यार्थ्यांची नोंद सरकारी अहवालातून आढळून येते.

धुळे येथे हिंदूस्थानी शाळेची स्थापना १८२६ मध्ये करण्यात आली होती. हिंदूस्थानी भाषेतून व मुस्लीम (उर्दू) भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या १५ होती.

२) बेटावद (१८४९) :

बेटावद येथे १८४९ मध्ये मराठी माध्यमाची प्राथमिक शाळा सुरु झाली. या शाळेत हिंदू व मुसलमान विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ६२ व १ असल्याचे दिसून येते. एकूण ६३ विद्यार्थी असलेल्या या शाळेसाठी १२८ रुपये सरकारने खर्च केले होते.

३) विरदेल (१८४९) :

विरदेल येथे १८४९ मध्ये मराठी माध्यमाची प्राथमिक शाळा सुरु झाली. या शाळेत वरील वर्षी प्रवेशीत विद्यार्थ्यांची नोंद नसल्याचे शासकीय अहवालात आढळून येते.

● पूर्व खानदेश :

पूर्व खानदेशातील पहिली शाळा एरंडोल या ठिकाणी इ.स.१८४२ मध्ये सुरु झाली. पुढील चार वर्षांनंतर जामनेर येथे प्राथमिक शाळा सुरु झाली. धरणगाव व जवखेडा येथे इ.स. १८४९ मध्ये शाळा सुरु झाल्या. सावदा येथे शाळेची स्थापना इ.स.१८५६ या वर्षी झाल्याचे दिसून येते.

१) एरंडोल :

इ.स. १८४२ मध्ये एरंडोल येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. या शाळेत २१९ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. शाळेतील हिंदू व मुस्लीम विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे २११ व ०८ होती. वरील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर १९२ रुपये खर्च झाल्याचे शासकीय अहवालनातून दिसून येते.

२) जामनेर (१८४६) :

जामनेर येथे स्थापना झालेल्या शाळेतून हिंदू व मुस्लीम विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ८९ व ०४ असल्याचे तसेच त्यांच्या शिक्षणावर १३७ रुपये १५ पैसे खर्च झाल्याचे आढळून येते.

३) धरणगाव व जवखेडा (इ. स. १८४९) :

धरणगाव व जवखेडा या दोन्ही गावत इ.स. १८४९ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली होती. धरणगाव येथील एकूण ६४ हिंदू विद्यार्थ्यांची प्रवेश घेतला होता. प्रवेशीत विद्यार्थ्यांचे २३१ रुपये खर्च झाल्याची नोंद सरकारी अहवालात आढळते.

जवखेडा या शाळेतून हिंदू व मुस्लीम विद्यार्थी संख्या अनुक्रमे ४२ व ०२ असल्याची नोंद आढळून येते. शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर १४६ रुपये खर्च केल्याचे दिसून येते.

१८१३ ते ५४ या कालावधीत खानदेशात स्थापन झालेल्या शाळांची एकूण संख्या ०८ होती. त्यापैकी पश्चिम खानदेशात ०३ शाळा मराठी व १ हिंदूस्थानी शाळा तर पूर्व खानदेशात १८५४ अखेर एकूण चार शाळा स्थापन झाल्या होत्या.

● कंपनीकालीन खानदेशातील शिक्षणाची प्रगती (१८५५ ते १८५८) :

इ.स. १८५४ मध्ये वुडचा खलिता पारित झाला. या खलित्यास शिक्षणाची सनद या नावाने संबोधले जाते. परिणामी मुंबई इलाख्यात प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाची प्रक्रिया वेगात सुरु झाली होती. वुडच्या खलित्याच्या दुसऱ्याच वर्षी म्हणजे १८५५ मध्ये जळगांव येथे प्राथमिक शिक्षण देणारी पहिली सरकारी शाळा सुरु झाली.

१) जळगांव (१८५५) :

इ.स. १८५५ मध्ये जळगाव येथे मराठी माध्यमाची प्राथमिक शाळा सुरु झाली होती. ५० विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व इतर समाजातील विद्यार्थ्यांची अनुक्रमे ४८ व ०२ इतकी संख्या होती. शाळेतील हजेरीची प्रमाण सरासरी ४४ टक्के असल्याचे दिसून येते. शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना मराठी माध्यमातून शिक्षण दिले जाई. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर सरकारने ७९ रुपये ०८ आणे इतका खर्च केल्याची नोंद सरकारी अहवालातून आढळून येते.

२) नशिराबाद (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये नशिराबाद येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली होती. ९३ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम समाजातील विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ९१ व ०२ होती. विद्यार्थ्यांची शाळेतील दैनंदिन सरासरी उपस्थिती ६४.०५ टक्के इतकी होती. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर सरकारने १२० रुपये ०८ आणे खर्च केल्याची नोंद सरकारी अहवालात आढळून येते.

३) नगरदेवळा (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये नगरदेवळा येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या ५६ होती. विद्यार्थ्यांचे शाळेतील दैनंदिन सरासरी उपस्थिती ३६.३ टक्के होती. शाळेच्या शैक्षणिक कार्यावर सरकारने ८९ रुपये ०८ आणे खर्च केल्याचे निदर्शनास येते.

४) सावदा (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये सावदा येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. ४६ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम समाजातील विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ४३ व ०३ होती. विद्यार्थ्यांची शाळेतील दैनंदिन सरासरी उपस्थिती ३५.४ टक्के होती. शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर सरकारने १७७ रुपये ०४ आणे खर्च केलेला होता.

५) यावल (१८५६) :

इ.स १८५६ मध्ये यावल येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. १४८ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम समाजातील विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे १४३ व ०५ होती. शाळेतील विद्यार्थ्यांची दैनंदिन उपस्थिती ८७.०६ टक्के होती. सरकारने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर १७७ रुपये ०४ आणे खर्च केलेला दिसतो.

६) नांदेड (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये नांदेडे येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. ३४ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम समाजातील विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ३२ व ०२ इतकी होती. शाळेतील विद्यार्थ्यांची दैनंदिन सरासरी उपस्थिती २८.०७ टक्के होती. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर सरकारने १७७ रुपये ०४ आणे खर्च केलेला होता.

पश्चिम खानदेश

१) नंदुरबार (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये नंदुरबार येथे मराठी व गुजराथी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची एकूण संख्या ९८ होती. त्यापैकी ६५ विद्यार्थी मराठी माध्यमाचे व ३३ विद्यार्थी गुजराथी माध्यमातून शिक्षण घेत होते. विद्यार्थ्यांची शाळेतील दैनंदिन उपस्थितीचे प्रमाण ९१.०८ टक्के होते. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर सरकारने १२८ रुपये ०४ आणे खर्च केलेला होता.

२) शिरपूर (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये शिरपूर येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. ११ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे १०९ व ०२ इतकी होती. विद्यार्थ्यांची शाळेतील दैनंदिन उपस्थिती ६४.०९ टक्के होती. सरकारने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर ९७ रुपये १२ आणे खर्च केलेला होता.

३) शिंदखेडा (१८५६) :

इ.स. १८५६ मध्ये शिंदखेडा येथे मराठी माध्यमाची शाळा सुरु झाली. ६९ विद्यार्थी संख्या असलेल्या या शाळेत हिंदू व मुस्लिम विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ५७ व ०४ होती. विद्यार्थ्यांची शाळेतील दैनंदिन सरासरी उपस्थिती ३६ टक्के होती. सरकारने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर ९९ रुपये ०२ आणे खर्च केलेला होता.

इ.स. १८५४ मध्ये वुडचा खालिता पारित झाला. या खलित्यामुळे संपूर्ण देशात व्यापक शैक्षणिक कार्याला गती मिळाली.

खानदेशात वुडचा खालिता पास झाल्यानंतर अवघ्या दोन वर्षांत एकूण ०९ शाळा सुरु झाल्याचे तत्कालीन सरकारी अहवालावरून निदर्शनास येते.

इ.स. १८१८ ते १८५४ या कालावधीत खानदेशात फक्त ०८ मराठी माध्यमांच्या शाळांची स्थापना झालेली होती.

इ.स. १८५७ व १८५८ या वर्षात खानदेशात नव्याने एकही शाळा सुरु झालेली नव्हती. कारण संपूर्ण देशात कंपनी राजवटी विरोधात उद्रेक निर्माण होऊन १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यास सुरुवात झालेली होती. परिणामी या वर्षात नव्याने एकही शाळा सुरु झालेली नव्हती.

१८१८ ते १८५८ या कालावधीत खानदेशात कंपनी सरकारने स्त्री शिक्षणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केल्याचे दिसते. या कालावधीत मुलींना शिक्षण देणारी एकही सरकारी शाळा सुरु झालेली नव्हती. तसेच अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणाकडेही सरकारने दुर्लक्ष केलेले होते.

इंग्रजी शिक्षण व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा देखील सुरु झालेल्या नव्हत्या.

१८१८ ते १८५८ या कालावधीत खानदेशात प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या मराठी माध्यमांच्या एकूण १७ सरकारी शाळा सुरु झालेल्या होत्या.

संदर्भ सुची

• Primary sources -

- 1) Government Report : Report of the Director of Public Instruction Bombay 1858-59.
- 2) Director of Public Instruction, Bombay – 1861-62.
- 3) Deccan Commissioner file (Inward) volume numbers 170 to 206 letters from Khandesh Collectorater Pune archives, Pune.

• Secondary sources.

- 1) Sunthankar B.R., Nineteenth Century History of Maharashtra XII.
- 2) Varma Susam, Mount Stuvart Eliphistone in Maharashtra, Pune 1827-1880.
- 3) Naik J.P. (Ed.) A Review of Education in Bombay State, 1855-1955.

• मराठी/हिंदी

- १) गोवर बी.एन., आधुनिक भारताचा इतिहास (अनु) एन.के. वेल्हेकर, एस. चंद अॅण्ड कंपनी, नई दिल्ली.
- २) शहा. मु.ब. (संपा) खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास, का.स.वाणी, मराठी प्रगती अध्ययन संस्था, धुळे प्रथमावृत्ती जानेवारी २०१४ खंड-१.
- ३) महाजन टी.टी. खानदेशचा राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी १९९८.
- ४) प्राचार्य डॉ. पाटील भी.ना. खानदेशातील समाज प्रबोधनाची चळवळ, प्रथमावृत्ती ११ जून २००५.
- ५) प्राचार्य डॉ. पाटील म.वि., कंपनी सरकारकालीन खानदेश, प्रथमावृत्ती-२००७.

सुरेश कदम

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, नूतन मराठा महाविद्यालय जळगांव.